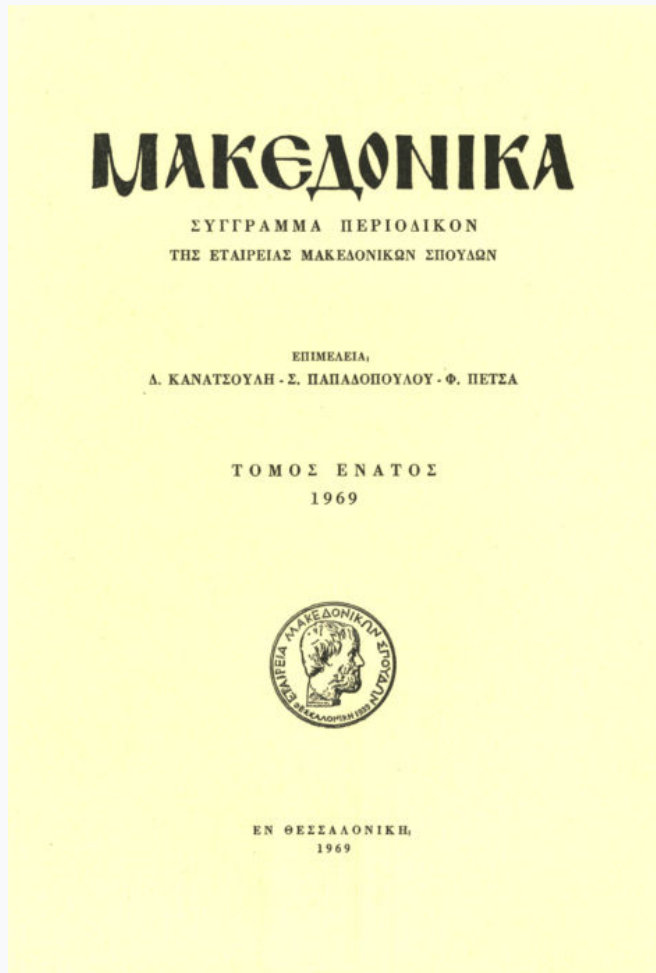

Μακεδονικά

Τόμ. 9 (1969)

Αποστ. Ε. Βακαλοπούλου, Ιστορία της
Μακεδονίας (1354-1833)

Ι. Κ. Χασιώτης

doi: [10.12681/makedonika.1063](https://doi.org/10.12681/makedonika.1063)

Copyright © 2015, Ι. Κ. Χασιώτης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χασιώτης Ι. Κ. (1969). Αποστ. Ε. Βακαλοπούλου, Ιστορία της Μακεδονίας (1354-1833). *Μακεδονικά*, 9, 366-372.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.1063>

τολής — στη θετική και πρόθυμη οικονομική συνδρομή της 'Ελληνικής 'Αδελφότητας : 'Η πτώση της Βενετικής Πολιτείας το 1797 είχε ως συνέπεια και την καταστροφή του μεγάλου πλούτου των 'Ελλήνων της Βενετίας.

'Η έκδοση των εγγράφων έγινε με τρόπο ύποδειγματικό: Προτάσσεται περίληψη του γράμματος, την οποία ακολουθεί λεπτομερής παλαιογραφική του περιγραφή. 'Ακολουθεί το κείμενο, το κριτικό υπόμνημα — όταν χρειάζεται — και τὰ σχόλια. Τὰ σχόλια ὁ κ. Μανούσacas βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ παρουσιάσῃ ἀπὸ κάθε πλευρὰ τὸ θέμα στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται τὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο, νὰ τὸ συμπληρώσῃ μετὰ τὴν ἐκδόσῃ ἄλλων εγγράφων (κυρίως ἀπὸ τὸ 'Αρχεῖο τῆς 'Αδελφότητος), νὰ διαφωτίσῃ κάθε ἀσάφεια πὺ ἀφῆνει ὁ πατριαρχικὸς γραμματέας. Μὲ τὶς σημειώσεις πὺ ἀκολουθοῦν τὰ σχόλια δίδεται ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, ἡ ὁποία συνδυάζεται μετὰ νέα, ἀνέκδοτα καὶ πάλι, στοιχεῖα ἀπὸ τὰ 'Αρχεῖα τῆς 'Αδελφότητος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ ἐκδότης προσφέρει κάθε γράμμα τῆς συλλογῆς σὲ ξεχωριστὴ ἐνότητα, πλήρη ἀπὸ ἀποψη παλαιογραφικῆ, ἱστορικῆ, βιβλιογραφικῆ κλπ. 'Ο συνδυασμὸς πάλι ὄλων τῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων, πὺ μετὰ παραπομπῆς καὶ συγκρίσεις δέονται μετὰξὺ τους, προσφέρει, μετὰ ἀπαράμιλλη μεθοδικότητα, ἐνιαία τὴν εἰκόνα τῆς ἱστορίας τῆς Κοινότητος ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα. 'Αλλὰ τὸ τοπικὸ πλαίσιο, ὅπου κινεῖται ὁ κ. Μανούσacas εἶναι ἐξ ἴσου μεγάλο, ὅπως καὶ τὸ χρονικὸ: 'Ο ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου δὲν θὰ βρῆ πληροφορίες μόνο γιὰ τοὺς 'Ελληνες τῆς Βενετίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ πρόσωπα (λογίους, ἐκκλησιαστικούς, ἐμπόρους κλπ.) πὺ ἔδρασαν ποικιλοτρόπως στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο στὴν ὑπόλοιπὴ 'Ιταλία, τὴν 'Ελλάδα καὶ ἄλλα κέντρα τοῦ ὀρθόδοξου 'Ελληνισμοῦ.

'Η έκδοση συνοδεύεται ἀπὸ λεπτομερῆ εὑρετήρια (σ. 137-152), ἰταλικὴ περίληψη τοῦ ἔργου (σ. 155-164) καὶ 22 πίνακες ἐκτὸς κειμένου, οἱ ὁποῖοι προσφέρουν χαρακτηριστικὰ δείγματα γραφῆς τῶν πατριαρχικῶν εγγράφων ἀπὸ τὸ 1547 ὡς τὸ 1806. Τέλος, ὁλοφάνερη εἶναι ἡ ἐπιμέλεια κατὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου: ἡ τυπογραφικὴ τὸ ἐμφάνιση εἶναι ἀνοχη καὶ, μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ, ἀσυνήθιστη γιὰ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις.

'Ο τρόπος μετὰ ὁποῖο σύνθεσε καὶ αὐτὴ τὴν ἐργασία τοῦ ὁ κ. Μανούσacas, ἡ σαφήνεια καὶ προπόντων ἡ ἐμφανὲς μεθοδικότητά του θὰ ἀποτελέσουν ἀσφαλῶς ὑπόδειγμα σὲ ἄλλες ἀνάλογες ἐργασίες, ἰδιαίτερα σὲ ἐκδόσεις εγγράφων τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας.

ΣΤΕΦ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

'Αποστ. Ε. Βακαλοπούλου, 'Ιστορία τῆς Μακεδονίας (1354-1833), Θεσσαλονίκη 1969, 8ο, σελ. κ' + 715.

Δὲν εἶναι πρώτη φορὰ πὺ ὁ καθηγητὴς κ. Α.Ε. Βακαλόπουλος ἀσχολεῖται μετὰ τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας. Πάνω ἀπὸ τριάντα μονογραφίες ἔχει ἀφιερώσει σὲ θέματα τῆς τοπογραφίας, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Θάσου, τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ ἄλλων μακεδονικῶν περιοχῶν. Μὲ τὴν ἐκδόσῃ ὁμοῦ τῆς συνθετικῆς ἐργασίας, πὺ παρουσιάζω ἐδῶ συνοπτικὰ, ὁ συγγρ. προσφέρει στὴ Βόρειο 'Ελλάδα τὸ συστηματικὸ καὶ βασικὸ ἱστορικὸ τῆς ἐγχειρίδιο. 'Όσα γράφθηκαν ὡς τώρα — ἀπὸ τὸν ἴδιο ἢ ἀπὸ ἄλλους, 'Ελληνες καὶ ξένους ἱστορικούς — γιὰ τὴν τουρκοκρατούμενη Μακεδονία οὐγκωνεῦνται μετὰ στὸ ὀγκῶδες αὐτὸ βιβλίο (πὺ ξεπερνᾷ τὶς ἐφτακόσιες σελίδες), ἀφοῦ πρῶτα περάσουν ἀπὸ τὸν ἀπαραίτητο ἱστορικὸ ἔλεγχο. 'Αλλὰ καὶ νέα στοιχεῖα προσάγονται, τὰ ὁποῖα ὁ συγγρ. ἀντλήσῃ μεθοδικὰ ἀπὸ παραγνωρισμένες καὶ ἀνεκμετάλλευτες πηγές, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ ἀνέκδοτες ἀρχειακὲς μαρτυρίες ἑλληνικῶν, αὐστριακῶν, γαλλικῶν καὶ βενετικῶν ἀρχείων.

'Η ἐργασία ἀπλώνεται σὲ μιὰ χρονικὴ ἑκτασὴ πέντε περίπου αἰῶνων. Τὰ τυπικὰ χρο-

νικά πλαίσια που αναγράφονται στον υπότιτλο (1354-1833) δεν ισχύουν πάντοτε. ‘Ο συγγρ. προτοιμάζει τον αναγνώστη με σύντομες αναδρομές σε παλαιότερες εποχές, αλλά και με μικρές, άκτινωτές προεκτάσεις — όταν το απαιτή ή περίσταση — προς τα νεότερα χρόνια (βλ. π.χ. στις σ. 3-4, 6-7, 11, 24, 30-31, 321, 262, 640-643).

Στήν έκτενη εισαγωγή (σ. 1-10) έχουμε το σαφές περίγραμμα του αντικείμενου της έργου: Δέν εξειστορούνται μόνο τά γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην περιοχή που όρίζουν τά σημερινά διοικητικά πλαίσια και τά καθιερωμένα σύνορα, αλλά στή μεγάλη γεωγραφική έκταση που λέγεται «Μείζων Μακεδονία» ή έκταση αυτή, στην όποία τά γεγονότα παρουσιάζουν μιá ένότητα και ή ιστορική μοίρα τών κατοίκων κάποια ένιαία εικόνα, περιλαμβάνεται χονδρικά στον κύκλο που σχηματίζουν από τή δύση ή Πίνδος, από τό νότο τά Χάσια, τά Καμβούνια, ό ‘Όλυμπος και οι βόρειες άκτές του Αιγαίου, από τήν άνατολή ό Νέστος και από τό βορρά οι άκραίες περιοχές τών μακεδονικών έπαρχιών τής ‘Αχρίδας, τής Πρέσπας, του Κρουσόβου, του Περλεπέ, τών Βελεσών, τής Στρώμνιτιδας και του Μελενίκου. ‘Η διάκριση αυτή είναι αναγκαία: ό γεωγραφικός όρος «Μακεδονία» είχε ποικίλες περιπέτειες παλαιότερα, έκτός από τίς γνωστές του καιρού μας: Πολλές φορές αναφέρονταν και σε μεγάλα τμήματα τής βόρειας και νότιας Αλβανίας, τής βόρειας Θράκης (‘Ανατολικής Ρουμελίας), τής νότιας Βουλγαρίας, άκόμα και τής σημερινής Θράκης (βλ. σ. 1 και χάρτη 1). ‘Εξ άλλου πολλές πηγές του 16ου, του 17ου και του 18ου άκόμη αιώνα, καθώς και χάρτες τής ίδιας εποχής, άποκαλούν «Μακεδονία» και περιοχές του Μαυροβουνίου, τής Βορείου και τής ύπόλοιπης ‘Ηπειρου, άκόμη και τής Θεσσαλίας (ύσοχα με τή χρήση του όνόματος «Θεσσαλία» στον τίτλο του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης). ‘Αναφέρω έδώ ως παράδειγμα χαρακτηριστικό τό λεγόμενο «Βασιλικό Μ α κ ε δ ο ν ι κ ό Σύνταγμα» (Reggimento Real Macedone) του Βασιλείου τών Δύο Σικελιών: συγκροτήθηκε στα μέσα του 18ου αιώνα από ‘Ηπειρώτες, προπάντων Χιμαριώτες, και ελάχιστους ή καθόλου Μακεδόνες πολεμιστές.

‘Εξω από τό γεωγραφικό αυτό πλαίσιο μένουν οι έπαρχίες του Τετόβου και τών Σκοπίων, αυτές που άποτέλεσαν τον πυρήνα του αυτοκαλουμένου «Μακεδονικού Κράτους» τών Σκοπίων: οι περιοχές αυτές δέν άνηκαν στην Μακεδονία, αλλά στην παλαιά Σερβία.

‘Αντικείμενο τών πρώτων κεφαλαίων του βιβλίου είναι ή κατάσταση που επικρατούσε στα ύπολειμματα τής βυζαντινής Μακεδονίας κατά τίς παραμονές τής τουρκικής κατάκτησης. ‘Ο συγγρ. εξετάζει (σ. 11-34) τή σερβική εξέπλωση πάνω στο θεσσαλικό, ήπειρωτικό και μακεδονικό χώρο, τήν έσωτερική πολιτική του Στεφάνου Δουσάν, τή δημιουργία τών σερβικών κρατιδίων που διαδέχτηκαν τό κράτος του Δουσάν, δηλαδή τών κρατών του Vukašin (1365-1371), του Uroš (1355-1371) και του Uglješa (1365-1371). Ειδικότερα, μιλώντας για τό τελευταίο, που άπλώθηκε στην κεντροανατολική Μακεδονία, ό συγγρ. δέν παραλείπει να θίξει και τό ζήτημα τών εθνολογικών άναταραχών που προκάλεσαν στον έλληνικό πληθυσμό οι σερβικές κατακτήσεις (σ. 21-24): συζητεί τή άποψη του Ostrogosky για τή σύνθεση του πληθυσμού τών πόλεων και τής ύπαιθρου και, παρουσιάζοντας πληροφορίες παλιών περιηγητών και άπόψεις άλλων μελετητών τής μακεδονικής ιστορίας, δείχνει πώς ό έλληνισμός δέν κλονίστηκε στις άρχαιες κοιτίδες του από τίς εθνολογικές και κοινωνικές συνέπειες τής σερβικής κυριαρχίας στην περιοχή του Στρυμόνα.

‘Ιδιαίτερη σημασία άποδίδει ό συγγρ. οτή δραστηριότητα που παρουσίασε ως διοικητής τής βυζαντινής Θεσσαλονίκης ό Μανουήλ Β’, ό γιός του αυτοκράτορα ‘Ιωάννου Ε’ Παλαιολόγου (1341-1365). ‘Ο Μανουήλ ίχνογραφείται στο βιβλίο (σ. 25-29, 34-40) ως μιá από τίς συμπαθέστερες μορφές τής Μακεδονίας τής εποχής αυτής και χαρακτηρίζεται (σ. 40) ως ό έναρκατής του πνεύματος τής αντίστασης τών ‘Ελλήνων έναντιόν τών Τούρκων κατακτητών. ‘Ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις για τήν όργάνωση τής άμυνας του μακεδονικού κρατιδίου του Μανουήλ: ‘Ιδρυσε περιφερειακά όχυράματα σε κάτρια σημεία

γύρω από τη Θεσσαλονίκη — ο συγγρ. τὰ ἐντοπίζει σὲ μερικά ἐρείπια πύργων ποὺ σώζονται ἀκόμη σήμερα «δίκην κύκλου» γύρω ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ πρωτεύουσα (Χριστούπολη-Καβάλα, Χρυσούπολη, Ρεντίνα, Γυναικόκαστρο, Ἅγιος Βασίλειος, Γαλιτίστα, Βέροια, Κίτρος, Πλαταμῶνας, Κασσάνδρα). Ὁ Μανουὴλ ὀχύρωσε καὶ τὸ παλιὸ φρούριό τῶν Σερρῶν, καθιστώντας τὸ ἀληθινὸ πρῶτο προμαχῶνα τοῦ ἑλληνισμοῦ πρὸς τὴν ἀνατολή.

Σημαντικὴ κοινωνικὴ σημασία εἶχε γιὰ τὴν ἐποχὴ καὶ ἡ ἀναδιοργάνωση ἀπὸ τὸν Μανουὴλ τοῦ συστήματος τῶν «προνοϊῶν», μετὰ τὴν ὁποία ἐνισχύθηκε ἡ στρατιωτικὴ ὀλιγαρχία, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ κράτος προσδοκοῦσε συμπαραστάση στὴν ἀμυντικὴ του προσπάθεια· ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἐφαρμόστηκε σὲ βῆρος τῶν μοναστιριακῶν προνομίων καὶ μετὰ τὴ λήψη καὶ ἄλλων, ἀναλόγων τολμηρῶν, κοινωνικῶν μέτρων (σ. 27).

Μετὰ τὴν ἐξάπλωση τῶν Ὀθωμανῶν οἱ ἑλληνικὲς περιοχὲς δέχονται νέους κατοίκους μετὰ τὶς ὀμαδικὲς ἐγκαταστάσεις τουρκομανικῶν φύλων. Ὁ συγγρ. ἀναζητεῖ τὰ σημεῖα τῶν ἐγκαταστάσεων τῶν Γιουρούκων καὶ τῶν Κονιάρηδων στὶς περιοχὲς τῆς Πτολεμαΐδας καὶ τῆς Κοζάνης, στὰ βορειοδυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, στὰ Γεντιστὰ, στὰ βόρεια τῆς λίμνης τοῦ Λαγκαδᾶ, ὡς τὶς Σέρρες, τὴν Καβάλα καὶ τὴ Δράμα. Σχολιάζεται ἐπίσης ἡ παράδοση γιὰ τὸ συνοικισμό τῆς Νάουσας, ποὺ συνδέθηκε μετὰ τὸν κατακτητὴ τῆς περιοχῆς Γαζὴ Ἐβρενὸς καὶ τοῦ Σιάχ Λιάνη, τὸν παιδαγωγὸ τοῦ γιοῦ τοῦ Ἐβρενὸς Ἄλῃ (σ. 53-55). Παρὰ τὴν προνομιακὴ μεταχείρισή τους ἀπὸ τὸν Μανουὴλ, οἱ στρατιωτικοὶ τοπάρχες τῆς Μακεδονίας, Ἕλληνες καὶ Σέρβοι, δέχτηκαν τὴν τουρκικὴ κυριαρχία, συνεργαζόμενοι μάλιστα μερικὲς φορὲς μετὰ τοὺς κατακτητὲς (βλ. παραδείγματα σὲ τὶς σ. 41, 42-43, 44-45, 46).

Στὰ 1387-1391 ἔχουμε τὴν πρόσκαιρὴ περίοδο τῆς ὑποτελείας τῆς Χριστούπολης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ σουλτάνος ἀρκέστηκε νὰ τὶς καταστήσῃ φόροιο ὑποτελεῖς καὶ δέχτηκε νὰ σεβαστῇ ὡς ἐνα βαθμὸ τὸ κοινοτικὸ τους καθεστῶς. Ἡ κατάστασις αὐτὴ — ἀβέβαιη πάντοτε — δὲν κράτησε πολὺ: Ὁ σουλτάνος Βαγιαζήτ Α' περνᾷ, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννη Ε', στὶς εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες, κατασκάβει τὴ Χριστούπολη, ποὺ τοῦ ἀντιστάθηκε, καὶ κυριεῖ τὴ Θεσσαλονικὴ μετὰ τὴν περικύρωσίν της. Μετὰ τὴν ἀναταραχὴ ποὺ δημιουργεῖται ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐντασι τῆς τουρκικῆς καταπίεσις, ἀρχίζει καὶ τὸ πρῶτο κύμα φυγῆς τῶν κατοίκων ἀπὸ τὰ πεδινὰ πρὸς τὰ ὄρενά, ὅπου, παρὰ τὶς ἐγγενεῖς δυσχέρειες, ἐβρίσκαν ἀσφαλέστερη διαμονή. Τώρα εἶναι καὶ ἡ πρῶτὴ ἐποχὴ τῶν βίαιων ἐξισλαμισμῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ συγγρ. παραθέτει καὶ προφορικὲς παραδόσεις (βλ. ιδιαίτερη μνεία γιὰ τὸ χωριὸ Νότια τῶν Μογλενῶν στὴ σ. 65).

Ἡ ἐφήμερη βενετικὴ κατοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης (1423-1430) δὲν ἀπέτελεσε μόνον μιά παρενθεσι τυραννίας γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς πόλης, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀφορμὴ ποὺ ὀδήγησε στὴν ὀριστικὴ τῆς ὑποδούλωσις στοὺς Τούρκους, οἱ ὁποῖοι, κυριεύοντάς τὴν στὰ 1430, τὴ λεηλάτησαν ἄγρια.

Ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει τὶς μαρτυρίες ποὺ σώθηκαν γιὰ ἀπόπειρες ἀνταρσίας τῶν Μακεδόνων στὰ 1444-1449, ἀποκαθιστᾷ μερικὲς χρονολογικὲς ἀνακρίβειες γιὰ τὴν παθητικὴ ἢ ἐνεργὸ ἀντίστασις τῶν κατοίκων, καὶ ἐξιστορεῖ τὰ σχετικὰ μετὰ τὰ πρῶτα ἀρματολόγια τοῦ Ὀλύμπου καὶ ἄλλων ἑλληνικῶν βουνῶν. Στὸ μεταξύ ἀρχίζουν καὶ οἱ ἐποικισμοὶ τῶν Ἑβραίων τῆς Δύσεως σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Μακεδονίας, κυρίως τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ συγγρ. ἀναφέρεται στὴ συγκρότησι τῶν ἐβραϊκῶν παροικιῶν τῆς Μακεδονίας καὶ στὰ οικονομικὰ καὶ ἐμπορικὰ ζητήματα ποὺ προκάλεσε ἡ ἀξιοσημείωσι δραστηριότητά τους, προπάντων στὴ μακεδονικὴ πρωτεύουσα (σ. 132-138).

Μιὰ περίοδος οὐσιαστικῆς ἡρεμίας καὶ ἐσωτερικῆς τάξεως παρατηρεῖται στὴ Μακεδονία κατὰ τὸν 16ο καὶ τὸν 17ο αἰῶνα. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐξηγεῖ καὶ τὴν παλινόστησι τῶν κατοίκων ἀπὸ τὰ ὄρενά πρὸς τὰ πεδινὰ καὶ τὰ παράλια, ποὺ, καθὼς ἀναφέραμε, εἶχαν ἀναγκαστῆ παλιότερα νὰ τὴ ἐγκαταλείψουν γιὰ νὰ ξεφύγουν τὴν τουρκικὴ καταπίεσι. Ἡ ἐπιστροφὴ αὐτὴ χαλάρωσε τὴν πυκνότητα τῶν ὄρεινῶν πληθυσμῶν, ποὺ εἶχαν πολλαπλασιαστῆ μετὰ

τῆ συνεχῆ συρροῇ τῶν προσφύγων. Τὸ ἴδιο γεγονός ὁμοίως εἶχε καὶ ἄλλα, σημαντικὰ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ ἀποτελέσματα : Οἱ ἄνθρωποι ἐγκαταλείπουν ὡς ἓνα βαθμὸν τὴν κτηνοτροφία καὶ κάποτε καὶ τὴ βιοτεχνία, γιὰ νὰ στραφοῦν πρὸς τὴ θάλασσα καὶ τὸ ἐμπόριο. Τώρα ἀρχίζει νὰ ἐκδηλώνεται μεταξὺ τῶν Μακεδόνων μιὰ ἀξιοσημείωτη οἰκονομικὴ δραστηριότητα, ἡ ὁποία ἔχει περισσότερη σημασία ἐπειδὴ οἱ φορεῖς τῆς ἀναγκάστηκαν νὰ συμβαδίσουν μὲ τοὺς σοβαροὺς ἀνταγωνιστὲς ποὺ οἱ «διομολογήσεις» τράβηξαν ἀπὸ τὴν Εὐρῶπῃ πρὸς τὶς ἀνατολικὲς ἀγορῆς. Οἱ γεννήσεις, ποὺ αὐξάνονται, κυρίως στὶς πόλεις, καὶ ἡ οἰκονομικὴ κίνησις προκαλοῦν αὐξησὶ τῆς ἀστικοῦ προπάντων πληθυσμοῦ. Στὴν αὐξησὶ αὐτὴ συντελεῖ καὶ ἡ παλινδρομὴ κίνησις τῶν κατοίκων ἀπὸ τὰ ὄρεινὰ στὰ πεδινὰ. Τώρα εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν ἀποδημιῶν τῶν Ἐργασιῶν καὶ τῶν Ἀσπροποταμιτῶν πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη, τὸ Ἄσβεστοχώρι καὶ ἄλλες περιοχὲς τῆς Μακεδονίας. Βλάχοι ἀπὸ τὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἠπειρὸν μετοικοῦν πρὸς τὴ Μακεδονία καὶ τὶς βορειότερες ἐπαρχίαι τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐκεῖ ποὺ τὸν ἐπόμενον κιόλας αἰῶνα θὰ ἀρχίσουν νὰ εὐδοκίμοῦν οἱ ἑλληνικὲς, μακεδονικὲς κυρίως, παροικίες.

Ὁ συγγρ. ἐρευνᾷ μὲ προσοχὴ τὰ ἀνάλογα ρεύματα χωρικῶν καὶ τεχνιτῶν (Ἑλλήνων, Βουλγάρων, Σέρβων, Τούρκων, Ἀλβανῶν ἄλλα καὶ Γερμανῶν) πρὸς τὶς μακεδονικὲς μεταλλευτικὲς περιοχὲς, τὰ Σιδηροκάσια, τὴ βορειοανατολικὴ Χαλκιδική, καὶ ἄλλοι. Ἐνδιαφέρουσες μαρτυρίαι προσάγονται ἀπὸ περιηγητικὰ κείμενα καὶ ἄλλες πηγές· διαφωτίζονται ἔτσι ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τῶν ἐργατῶν ἐκείνων, οἱ μέθοδοι ποὺ ἐφαρμόζονταν κατὰ τὴν ἐξαγωγή τοῦ μεταλλεύματος, ἄλλα καὶ ἡ κοινωνικὴ καὶ κοινοτικὴ ὀργάνωσις ποὺ ἐπικράτησε σὲ τὰ χωριά τῆς περιοχῆς καὶ τὰ προνόμια ποὺ διαφύλαξαν τὴ σχετικὴ αὐτονομία τῶν κατοίκων μερικῶν μεταλλευτικῶν κέντρων τῆς Μακεδονίας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν κατάστασις τῶν Σιδηροκασιῶν, ὁ συγγρ. στρέφει τὴν προσοχὴ του καὶ πρὸς τὶς ἐνδεχόμενες ἐθνολογικὲς ἐπιπτώσεις ποὺ μποροῦσαν νὰ ἔχουν οἱ κάθοδοι τῶν πολυποικίλων ἐκείνων ἐργατικῶν ὁμάδων. Ἀναιροῦνται οἱ σβωνιστικὲς ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῶν μετακινήσεων αὐτῶν ἐθνολογικῆς σύστασις τοῦ πληθυσμοῦ (Ρ. Koledarov, σ. 149-150) καὶ προσφέρονται σαφῆ στοιχεῖα, ποὺ ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ διάφοροι ἐργάτες ποὺ κατέβαιναν γιὰ νὰ ἐργαστοῦν στὰ μακεδονικὰ μεταλλεῖα δὲν ἐγκαθίσταντο μόνιμα, ἀλλὰ ἀντίθετα πραγματοποιοῦσαν ἐποχικὰ ταξίδια καὶ ἐφήμερες ἐγκαταστάσεις.

Ὁλόκληρο τὸ ἔκτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου (σ. 157 κέ.) εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἐξιστόρησις τῶν δυὸ πρώτων αἰῶνων τῆς τουρκικῆς κατάκτησις τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Παρουσιάζονται οἱ προσπάθειαι τῶν καθολικῶν μισιοναρίων νὰ διεισδύσουν στὴ χερσόνησο, ἐξετάζεται ἡ προσφορὰ τοῦ Ἄθω στὴν τέχνη τῆς τουρκοκρατίας καὶ ἐξαίρεται ἡ ἀνάπτυξις του σὲ καλλιτεχνικὸ κέντρο τῆς ὑπόδουλης Ἑλλάδας.

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο (σ. 179-257) παρακολουθεῖ τὰ πολιτικὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίστηκαν στὴ Μακεδονία κατὰ τὸν 16ο καὶ τὸν 17ο αἰῶνα: τὶς ἐπαναστατικὲς κινήσεις ποὺ σημειώθηκαν στὶς Σέρρες, τὸν Ἄθω καὶ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀχρίδας λίγο μετὰ τὴ νυμφαχία τῆς Ναυπάκτου (1571), καθὼς καὶ τὶς ἄλλες ἀντιτουρκικὲς προσπάθειαι τῶν κατοίκων κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα. Ἐπισημαίνονται οἱ μαρτυρίαι ποὺ σόθηκαν γιὰ τὴ δράσις τῶν κλεφτῶν καὶ τῶν χαϊντοῦκων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μακεδονίας, ὅπου στὸ μεταξύ εἶχε διαμορφωθῆ ἰδιαίτερα κρίσιμη κατάστασις γιὰ τὸν πληθυσμὸν. Ἀξιοσημειώτες προσπάθειαι γιὰ ἐπιβίωσις συναντοῦμε σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ μακεδονικὰ κέντρα (Σέρρες, Μελένικο, Ἀχρίδα κλπ.).

Ἡ πολιτικὴ κατάστασις ποὺ ἀκολούθησε κατὰ τὸ διάστημα ποὺ μεσολαβεῖ ἀπὸ τὶς ὀνομαστὲς συνθήκας τοῦ Κάρλοβιτς (1699) καὶ τοῦ Πασάροβιτς (1718) ὡς τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα, μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς περίοδος τῶν πρώτων εἰρηνικῶν σχέσεων μεταξύ τῶν Ὀθωμανῶν καὶ τῶν Εὐρωπαίων τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης (κυρίως τῶν ἄψβουργικῶν Αὐστριακῶν). Ἡ κατάστασις αὐτὴ ἄνοιξε ὅπως ἦταν φυσικὸ εὐρεῖς ὀρίζοντες στὴν ἀνάπτυξις

έντονης εμπορικής δραστηριότητας ανάμεσα στην οθωμανική αυτοκρατορία — την οποία στον εμπορικό τομέα αντιπροσώπευαν ως ένα μεγάλο βαθμό οι Έλληνες, προπάντων οι Μακεδόνες — και ο το κράτος των Αψβούργων της Βιέννης (βλ. σ. 258, 265 κέ.). Ωστόσο, οι προϋποθέσεις για ειρηνική συμβίωση μεταξύ των γειτονικών λαών της τουρκικής αυτοκρατορίας και του κράτους των σουλτάνων δεν ήταν απόλυτες· η εμφάνιση στο Ιστορικό προσκήνιο του Μεγάλου Πέτρου δημιούργησε τις αφορμές για ανάλογη πολεμική δραστηριότητα και νέες αναστατώσεις στη Βαλκανική χερσόνησο. Ο επαναστατικός έρεθισμός των Μακεδόνων κυρίως των κατοίκων των αστικών κέντρων από τα κηρύγματα των πρακτόρων του φιλοδόξου τσάρου εμφανίζεται αξιοσημείωτος στις «ένθυμσεις» του καιρού. Οι Έλληνες παρακολουθούν με έντονο ενδιαφέρον και συγκίνηση την αναμέτρηση της ομόδοξης Ρωσίας με τον Τούρκο κυρίαρχο. Άλλά οι αντιδράσεις των ραγιάδων έχουν και άλλες αφορμές: Οι έπιχειρήσεις των Βενετών στην Πελοπόννησο αναγκάζουν τους Τούρκους να επιβάλλουν διαρκώς στον πληθυσμό νέες φορολογίες για να καλυφθούν οι ανάγκες του πολέμου. Η άναταραχή συνεχίστηκε με σχετικές αύξομειώσεις ως τη μεγάλη διπλωματική νίκη των Αυστριακών στο Πασάροβιτς. Υστερα από το γεγονός αυτό δημιουργούνται και πάλι πιό σταθερές αυτή τη φορά οι προϋποθέσεις για ειρηνικά έργα στη Μακεδονία. Καί με την οικονομική διείσδυση της Αυστρίας στη νότια Βαλκανική ή Μακεδονία, προπάντων ή Κεντρική και ή Δυτική, βρίσκουν ευκαιρίες για την ανάπτυξη οικονομικής δραστηριότητας. Κέντρο αυτής της δραστηριότητας γίνεται ή Θεσσαλονίκη ή οποία δέχεται στο μεταξύ νέους Έβραίους «φυγάδες» από την Πορτογαλία, την Ισπανία και την Ιταλία. Το δραστήριο έβραιο στοιχείο στοιχειό συναγωνίζεται στο ίδιο εμπορικό κέντρο τους Γάλλους, Άγγλους, Ολλανδούς και Έλληνες έμπορευμένους. Ο οικονομικός ρόλος των διαφόρων έμποροπανηγύρεων γίνεται πιό εμφανής, γι' αυτό και οι χαρακτηριστικές αυτές εκδηλώσεις πολλαπλασιάζονται, προσθέτοντας τον δικό τους τόνο στην ανάπτυξη του τοπικού εμπορίου. Άλλά και το εισαγωγικό και έξαγωγικό ακόμη εμποριο παρουσιάζει ζωηρή κίνηση μέσα στη Μακεδονία του 18ου αιώνα. Τέλος, ή ίδρυση διαφόρων κοινωφελών κέντρων στη Θεσσαλονίκη και σε άλλες μακεδονικές πόλεις από τους Ήσουςίτες προσφέρει και αυτή το δικό της χρώμα στη σύνθεση άστικού περιβάλλοντος και «ειρωπαϊκής» ατμόσφαιρας.

Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1768-1774 είχε τον αντίκτυπό του και στη Μακεδονία, προπάντων στη Θάσο, όπου οι Ρώσοι έμειναν από το 1770 ως το 1774. Η παρουσία των Ρώσων σε ελληνικές περιοχές έδωσε αφορμές για σοβαρές άναταραχές. Ο συγγρ. παράλληλα εξιστορεί τις αναστατώσεις που προκάλεσαν τά ίδια χρόνια οι άλβανικές επιδρομές· άναζητούνται τα αίτια που έφεραν την έρημωση σε μεγάλες και άνηθρες μακεδονικές πόλεις και κομπούλεις, με πρώτο θλιβερό παράδειγμα τη Μοσχόπολη, που, καθώς είναι γνωστό, εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους της στις 2 Σεπτεμβρίου 1769 (βλ. σ. 304-305).

Στον 18ο αιώνα συνέβησαν στη Μακεδονία και σοβαροί εξισλαμισμοί. Ο συγγρ. αναφέρει (στο δέκατο κεφάλαιο του βιβλίου του, σ. 317-348) διεξοδικά στους εξισλαμισθέντες Έλληνες της Δυτικής Μακεδονίας, τους λεγόμενους Βαλαάδες (σ. 317-327· βλ. το σχετικό χάρτη στη σ. 318). Το άκατάσχετο ρεύμα προς την άλλαξοπιστία το σταμάτησε ως ένα σημείο ή βαθμιαία εξύψωση της πνευματικής στάθμης των κατοίκων. Τουτο είχε ως αποτέλεσμα και την έθνική άφύπνιση του πληθυσμού. Άλλά και ή πνευματική πρόοδος θά ήταν προβληματική χωρίς την οικονομική άνοδο, για την οποία μιλήσαμε πιό πάνω. Τέλος, ή εκπαιδευτική προσπάθεια στράφηκε στην ίδρυση των σχολείων — στις όρεινές προπάντων περιοχές — και στην ανάπτυξη μερικών σημαντικών κέντρων παιδείας, όπως ή Άθωνίδα. Η προσπάθεια αυτή είχε πολλές φορές ιεραποστολικό χαρακτήρα και έχει να παρουσιάσει την αύτοθσια ένθουςωδών άποστόλων, όπως π.χ. του Κοσμά του Αίτωλου (βλ. σ. 340-348).

Ένδιαφέρουσες και πρωτότυπες είναι οι παρατηρήσεις του συγγρ. για τους δρόμους που ακολουθήσαν τα караβάνια των Μακεδόνων εμπόρων, οι όποιοι ξεκινούσαν από τις φτωχικές τους καλύβες για να καταλήξουν στους πλούσιους εμπορικούς χώρους του Δουναβη. Ο Άναγνώστης παρακολουθεί τους ξενιτεμένους Μακεδόνες «πραγματευτάδες» στά κέντρα τών εγκαταστάσών τους, στο Σεμλίνο, στο Νοβιοάντ και άργότερα στις βορειότερες ζωήρες ελληνικές κοινότητες της Αυστρίας και της Ούγγαρίας. Ο συγγρ. παραθέτει στοιχεία για τη ζωή τους, τó χαρακτήρα και τó πνευματικό τους επίπεδο, καθώς επίσης και για τη συμβολή τους στην πολιτιστική ανάπτυξη τών χωρών που τούς φιλοξένησαν. Πολυλά βέβαια είναι και τά στοιχεία πολιτισμού που έφεραν οι άπόδημοι στις γενέτειρές τους, οι όποίες είχαν άποκοπή από αιώνας — εξαιτίας της τουρκικής κυριαρχίας — από τόν πολιτισμό και την εξέλιξη της Δύσης. Ο συγγρ. αναφέρεται στις πολιτιστικές επιδράσεις τών άποδήμων στο Μελένικο και στις Σέρρες, στη Σιάτιστα και στά οπουδιότερα βλαχοχώρια της δυτικής Μακεδονίας (Σαμαρίνα κλπ.), στην Κοζάνη, τó Βογατσικό και τó Μπλάτσι, στην Καστοριά, την Κλεισόρα και την Άχρίδα. Τέλος, δέν άγνοείται και ή συμβολή τών ξενιτεμένων Μακεδόνων στην εθνική άφύπνιση τών ύποδούλων συμπατριωτών τους (βλ. τά κεφάλαια ΙΒ' και ΙΓ', σ. 349-430).

Κρίσιμα για την ιστορία της Μακεδονίας είναι τά χρόνια του 'Αλή πασά. Ο συγγρ. εκθέτει τά στοιχεία που αναφέρονται στην έσωτερική κατάσταση που έπικρατούσε στις μακεδονικές έπαρχίες τόν καιρό του Τεπελενλή, κυρίως στά μεγάλα άστικά κέντρα του βορρά (Μοναστήρι, Κρούσοβο), της άνατολής (Σέρρες, Δράμα, Καβάλα) και τού κέντρου (Θεσσαλονίκη). Σημαντικές είναι οι πληροφορίες του για τις διάφορες «μόσπονδιες» τών χωριών της Χαλκιδικής (Μαντεμοχώρια κλπ.), τών χωριών της Βάλτας και για την άγιορειτική πολιτεία.

Από τά πιο σημαντικά γεγονότα τών άρχων του 19ου αιώνα στη νότια Βαλκανική ήταν και ή σερβική επανάσταση του Καραγεώργη. Η άπήχησή της στους Μακεδόνες πατριώτες ήταν σημαντική. Άρχίζουν να παρατηρούνται επαναστατικές προσπάθειες, με πρωταγωνιστές τόν Νικοτσάρα, τόν Μπλαχάβα κά. και με κέντρο τά άρματολίκια της νότιας Μακεδονίας. Με την κατάσταση αυτή συνδέθηκε ή ιστορική τύχη της Θάσου κατά τις άρχές του αιώνα: τó νησί αυτό είχε ξεχωριστή από την υπόλοιπη Μακεδονία εξέλιξη με την παραχώρησή της στόν Μεχμέτ Άλή της Αιγύπτου.

Νέα στοιχεία παρουσιάζει ό συγγρ. για την επανάσταση του 1821 στη Μακεδονία (προεπαναστατικές ζυμώσεις, δράση του Έμμανουήλ Παπα, άνταρσία στόν Πολύγυρο και συμπλοκές στη Χαλκιδική, επανάσταση στη Θάσο και στόν Όλυμπο, καταστροφή της Νάουσας κλπ.). Αναφέρονται και οι σοβαρές επιπτώσεις που είχε στους κατοίκους ή συμμετοχή τους στις άντιτουρκικές έχθροπραξίες, όπως ήταν ό έκπατρισμός πολλών Μακεδόνων και ή φυγή τους πρds τή νότια Έλλάδα, οι καταστροφές που υπέστησαν μακεδονικές πόλεις και χωριά από τις έπιδρομές τών Τουρκαλβανών κά. Ο συγγρ. παρακολουθεί και τη βαθμιαία έσωτερική διαμόρφωση της Μακεδονίας μετά τη λήξη του έπαιετούς πολέμου.

Μολονότι ή έρευνα φέρνει διαρκώς στο φώς όλο και νέα στοιχεία για διάφορες φάσεις της ελληνικής ιστορίας και ειδικότερα της μακεδονικής, προπάντων κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, ή έργασία του καθηγητή κ. Βακαλοπούλου θά μείνει για πολύν καιρό ή χρήσιμη πιξίδα, τó βασικό έγχειρίδιο κάθε μελετητή της ιστορίας της Μακεδονίας. Στο βιβλίο αυτό θά βρισκxη κανείς πλήρη τη βιβλιογραφία, κατασταλαγμένες άπόψεις για κάίρια προβλήματα ιστορικού ενδιαφέροντος (έθνογραφικά, τοπογραφικά, πολιτικά, κοινωνικά κλπ.), νέψεις και άφειτηρίες για συστηματικότερη μελέτη ειδικότερων θεμάτων, τη λύση πολλών συνθετικών προβλημάτων, την άπάντηση σε βασικά έρωτήματα που δημιουργεί ή ειδική και ένδελεχής έρευνα. Έχουμε δηλαδή στη διάθεσή μας ένα έργο που άπό τη

φύση του και τὸν τρόπο τῆς σύνθεσής του θὰ μείνῃ γιὰ τὸ μέλλον «κλασικό», μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τοῦ «κλασικῆ» πιά μπορεί νὰ θεωρηθῆται ἢ ἐκτενέστερη καὶ συνθετικότερη (τρίτομη ὡς τώρα) «Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ» τοῦ ἴδιου συγγραφέα.

I. K. XΑΣΙΩΤΗΣ

G. T. Griffith, Alexander the Great. The Main Problems. Helfer, Cambridge καὶ Barnes καὶ Noble, New York 1966, σελ. 382.

Ὁ γνωστός ἀπὸ ἀξιολόγους συμβολάς του εἰς τὴν μελέτην τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καθηγητῆς τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Cambridge G. Griffith εἶχε τὴν ὥραϊαν ἐμπνευσιν νὰ συγκεντρώσῃ εἰς ἓνα τόμον τὰ σπουδαιότερα ἐκ τῶν δημοσιευθέντων εἰς διάφορα περιοδικὰ ἄρθρων, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ σπουδαιότερα ἐκ τῶν προβλημάτων τὰ ὅποια παρουσιάζει ἡ μελέτη τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ὁ τόμος περιέχει δεκαεὶ ἄρθρα, ἦτοι τοῦ Lionel Pearson («Τὸ ἡμερολόγιον καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου», τοῦ Truesdell S. Brown. «Ὁ Καλλισθένης καὶ ὁ Ἀλέξανδρος», τοῦ C. A. Robinson Jr. «Αἱ ἀσυνήθεις ἰδέαι τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου», τοῦ Victor Ehrenberg «Πόθος», τοῦ W. W. Tarn «Αἱ θεμελιώσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου», τοῦ Helmut Berve («Ἡ ἀφομοιωτικὴ πολιτικὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου», τοῦ Fritz Schachermeyr «Ὁ Ἀλεξάνδρος καὶ αἱ χῶραι τοῦ Γάγγη», τοῦ W. W. Tarn «Ἡ θεοποίησις τοῦ Ἀλεξάνδρου», τοῦ J. P. V. D. Balsdon «Ἡ θεϊότης τοῦ Ἀλεξάνδρου», τοῦ G. Badian «Ὁ Ἄρπαλος», τοῦ J. R. Hamilton «Ὁ Ἀλεξάνδρος καὶ ὁ ὑποτιθέμενος πατὴρ του», τοῦ W. W. Tarn «Ὁ Μέγας Ἀλεξάνδρος καὶ ἡ ἐνότης τῆς ἀνθρωπότητος», τοῦ G. Badian μὲ τὸν αὐτὸν τίτλον ὡς καὶ τὸ προηγούμενον τοῦ Tarn, τοῦ F. Hampl («Τὰ ὑπομνήματα καὶ τὰ τελευταῖα σχέδια τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου», τοῦ Fritz Schachermeyr «Τὰ τελευταῖα σχέδια τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου» καὶ τοῦ G. Walser «Ἐπὶ τῆς νεωτέρας ἐρεῦνης διὰ τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον». Τὸ χρονολογικὸς παλαιότερον ἐκ τῶν ἀρθρῶν αὐτῶν εἶναι τὸ τοῦ W. W. Tarn περὶ τοῦ «Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς ἐνότητος τῆς ἀνθρωπότητος» (1933), τὸ δὲ νεώτερον, τοῦ Hamilton (1961).

Τὰ εἰς τὰ ἄρθρα αὐτὰ συζητούμενα προβλήματα εἶναι τὰ βασικότερα ἐκ τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν Μεγάλον Μακεδόνα. Εἶναι, πρῶτον, τὰ καθαρῶς φιλολογικά, τὰ ὅποια πραγματεύονται τὰς ἀξιολογίας τῶν πηγῶν (ἄρθρα τοῦ Pearson καὶ τοῦ Brown), ἔπειτα τὰ ἐρμηνευτικά, τὰ ὅποια πραγματεύονται τοὺς σκοποὺς τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλεξάνδρου, τὴν θεοποίησίν του καὶ τὴν γενικωτέραν πολιτικὴν του εἰς τὴν Ἀσίαν.

Εἰς τὴν βραχεῖαν ἀλλὰ μεστὴν εἰσαγωγὴν του ὁ κ. Griffith θέτει σειρὰν ἐρωτημάτων, εἰς τὰ ὅποια κατὰ τὴν κρίσιν του δίδονται ἀπαντήσεις ὑπὸ τῶν συγγραφέων τῶν ὁποίων τὰ ἄρθρα δημοσιεύει. Ἐπειδὴ τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ εἶναι θεμελιώδους σημασίας διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, τὰ ἀναφέρω ἐνταῦθα μὲ τὴν σειρὰν τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ὁ κ. Griffith: «Πόσον μακρὰν ἐξετάζοντο τὰ σχέδια τοῦ Φιλίππου διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Ἀσίας, ὅτε ἀνεκόπησαν διὰ τῆς δολοφονίας του; Πόσον ἐνωρὶς ἀπεφάσισεν ὁ Ἀλέξανδρος νὰ καταλάβῃ ὄλην τὴν περσικὴν αὐτοκρατορίαν; Διατί ἐπεσκέφθη τὸ μαντεῖον τοῦ Ἀμμωνος καὶ πόσον πολὺ ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψιν; Διατί ἔκαυσε τὸ ἀνάκτορον τῆς Περσεπόλεως, καὶ οὕτω ἀπέκλινε ἀπὸ τὴν πολιτικὴν τὴν ὁποίαν καὶ τότε καὶ ἀργότερα εἶχεν ἔναντι τῶν κατακτηθέντων Περσῶν; Τί συνέβη ἀκριβῶς μὲ τὸν Φιλῶταν, τὸν Ἐρμόλοον, τὸν Παρμενίωνα, τὸν Κλεῖτον, τὸν Καλλισθέτην — ὅλα αὐτὰ τὰ γεγονότα ἦσαν τυχαῖα ἢ ἐξέφραζαν μίαν ἐξελισσομένην ἀσθένειαν; Εἰς τί ἀπέβλεπον ἰδρῶν Ἑλληνικὰς πόλεις ἢ στρατιωτικὰς ἀποικίας εἰς τὴν Ἄπω Ἀνατολήν; Διατί εἰσέβαλεν εἰς τὴν Ἰνδίαν; Καὶ διατί ἀνέκοψε τὴν πορείαν του εἰς τὸν Ὑφασιν; μόνον ὑπὸ τὴν